

ETAPY VÝVOJE ČESKÝCH TIŠTĚNÝCH MÉDIÍ OD 19. DO POČÁTKU 20. STOLETÍ

MARTIN SEKERA (Knihovna Národního muzea, Katedra mediálních studií UK FSV)

Úvod

Tato stať nevznikla z potěšení a naděje, že by bylo možné sebejistě vyslovit a argumentačně dokonale podepřít závaznou tezi o stavu médií a mediální komunikace na počátku 20. století, ale spíše z vědomí povinnosti upozornit na skutečnost, že z hlediska vývoje médií v českém kulturním kontextu není zdaleka jisté, kdy vlastně toto století začíná. A stejně tak se ocitáme logicky jen v rovině alternativ, ptáme-li se na konec „mediálního 19. století“. Toto problematizující zjištění je nepochybnou analogií k převládajícímu diskursu obecných historiků vymezujícímu 19. století jako „dlouhé“ a 20. století naopak jako „krátké“.

Analogií, nebo odvozeninou? Je pro český mediálně komunikační kontext první ze dvou Velkých válek 20. století tím, čím nepochybně je v souvislostech obecnějších – „politicko-civilizačních“? Mezníkem či předělem mezi uspořádaností a programovou spořádaností staroliberálního světa a následující „novosvětskou“ koexistencí i symbiozou extrémních protikladů v rámci a dosahu euroamerické civilizace? Dokladem ambivalence teorie modernity?¹ Lze takto první světovou válku aplikovat i na užší tematizaci mediální kontinuity? Je pro ni rok 1918 natolik důležitý, aby i v časovém členění mediální komunikace měl přelomovou funkci? A co je měřítko pro kontinuitu mediálního vývoje? Záleží zjevně na přístupu k tomu, jak budeme média vymezovat a tudíž jaký druh periodizace vlastně hodláme předestřít.² V zadání této stati nejde jen o navození představy, v jakém stavu se nacházela „česká“ média na počátku století médií, ale také po jaké cestě a době do tohoto stavu dospěla. Zde je situace poněkud jednodušší. Protože nás zajímají převážně (terciární) tištěná média české jazykové (národní) provenience, je možné stanovit celkem jednoznačně videový začátek této periodizační trasy – do 80. let 18. století. Tedy do období počátečního zájmu o (re)konstrukci české literární

kultury, jejímž důležitým komunikačním prostředkem se staly časopisy a také noviny.

Následující úvaha není s ohledem na uvedené otázky čistě přehledovým stanoviskem, ale spíše alternativním návrhem, jak přistupovat k periodizaci vývoje médií v českém kulturním kontextu v období novodobých dějin. Není návrhem generální periodizace, ale ukázkou periodizace časově vymezeného období. Nejprve je naznačen metodický přístup k periodizaci, který se drží především sociálně historického pojetí médií jako institucí podílejících se na organizaci a změnách sociálních struktur a vztahů.³ Následuje vymezení a obecné kulturně sociální charakteristiky tří etap „dlouhého mediálního 19. století“. Závěrem je připojen podrobnější popis „hraniční etapy“ mezi 19. a 20. stoletím z pohledu žurnalistiky, tedy dílčí naplnění periodizační etapy úzkým vymezením jednoho – činnostního aspektu mediální komunikace.⁴ Poznámkový aparát je s ohledem na vymezený rozsah zredukován ve prospěch zhuštěné tezovité informace.

1. Problém periodizačního kritéria

Je s podivem, že si čeští historici, ať tzv. obecní nebo ti, kteří se programově hlásí k metodologickým východiskům oboru mediálních studií, dosud neurčili za předmět svých výzkumů ověřit stávající periodizační koncept, do něhož je interpretačně vevázán vývoj médií na území českých zemí během uplynulých dvou století. Všem, kteří se o problematiku diachronního pohledu na média a mediální komunikaci zajímají, tím navozují představu, že je tento koncept dostačující a není třeba se jím kriticky zabývat. Je to důsledek toho, že českému prostředí bytostně schází nejen nová, ale „překvapivě“ i stará syntéza věnovaná vývoji médií a mediální komunikaci v období novodobých českých dějin.

¹ Záměrně se v tomto případě vztahujeme k diskusím o vlivu války na modernizační teorie, neboť média jsou považována za důležité instituty modernizačních procesů. Poukázání na komplikující interpretaci války v teoriích modernity srv. LOEWENSTEIN 2003:33–37.

² Náhled a utřídění přístupů k periodizaci vývoje médií srv. JIRÁK – KÖPPOVÁ 2006.

³ Skutečnost, že zde dáváme přednost sociálnímu přístupu před technologickým, neznamená ignoraci významu popisu mediálních komunikačních technologií při stanovování periodizačních období a etap. Pro historii kultury české mediální komunikace by však bylo možné adaptovat např. vzorový „technologický“ přístup (typ FAULSTICH 2004) teprve tehdy, kdyby byly dokonale zpracovány „mediálně komunikační dějiny“ jednotlivých médií (letáku, korespondence, knihy, časopisu, novin, plakátu atd.), a to bohužel nemáme dosud k dispozici.

⁴ Zde uvedenou informaci o novinářství lze doplnit o další ve studiích SEKERA 2006, 2008. Při jejich psaní ostatně autor identifikoval právě periodizační problémy jako neotevřené otázky.

Pro tento stav je příznačné i to, že všechny badatelské úkoly a jejich výstupy zaměřující se na média jsou u nás zadávány pro kratší časové úseky novodobých a především moderních dějin, nesledují kontinuitní hlediska pro delší časová období. Ani tam, kde lze oprávněně očekávat vyjádření k celostnímu pohledu na vývoj českých médií, tj. na vysokých školách pěstujících mediální studia nebo alespoň tzv. žurnalistiku, není diskuse na toto téma – „jak spolehlivá je stávající periodizace pro 19. a 20. století“ – zaznamenána. **Obsah takové periodizace vznikl smíšením mezníků a kritérií pro literární a politický vývoj českých národních dějin a jejich uplatněním na vývoj novinářství.** Z toho plyne zásadní otázka: je tato periodizace a způsob jejího zakotvení ve vývoji médií dnes ještě platná a pro obor mediální studia udržitelná? Je či není nutné ji nějak měnit?

1.1. Projevy smíšené periodizace

Za důvody, proč je dodnes periodizace vývoje médií posledních dvou století „literárně politická“ a dosud se o ní u nás nevyvinula ani tematizovaná debata, lze označit tři momenty: a) pro vývoj českých médií (a jeho periodizaci) se u nás jako zastřešující rámec používá koncept vývoje novinářství, který je sice legitimním dílčím přístupem postihujícím působení médií ve veřejném a politickém prostoru, zpravidla však neevokuje jiné, nežurnalistické vazby společenských rolí médií,

b) literatura jako součást kultury v užším pojetí byla od raných fází tvorby moderního národního vědomí postupně vtahována jako politikum do veřejného života, v němž mělo funkci národně emancipační hodnoty, po roce 1918 obohacené o státněemancipační hodnotu,⁵

c) novinářství jako součást písemnictví bylo vždy začleňováno (v duchu bodu a) i b)) buď do periodizace literárního vývoje, nebo do periodizace politického vývoje.⁶ Výjimky usilující o samostatnou a celostní tematizaci novinářství do přehledu či náznaku syntézy propojovaly a směřovaly perio-

dizaci literární a politickou.⁷ Přitom politická hlediska, ukazatele a příslušné časové etapy byly rozhodující v stanovení struktury obsahu prací.

1.2. Periodizační disproporce – polemika s rokem 1918⁸

Zeměpisné zasazení českých zemí do přibližného středu Evropy bývá často důvod pro vysvětlování či zdůvodňování jejich komplikovaného vývoje, poznamenaného státoprávními přerывy a diskontinuitami. Rok vzniku samostatného Československa je tak nepochybně logickým mezníkem pro označení nové státně politické éry existence historických zemských celků – Čech, Moravy a Slezska (a Horních Uher – Slovenska).

Toto zatížení „časovat“ dějiny podle politických přelomů v dějinách států velmi zkrsluje pohled na vývoj komunikační kultury obyvatel příslušného „státního“ útvaru. Je důvod tvrdit, že československý režim v samém svém začátku vytvořil natolik nové právní, politické a ekonomické prostředí pro působení médií, až kontrastující s podmínkami rakouského režimu před rokem 1914?⁹ Není. Dějiny médií a mediální komunikace, jako samostatný tematický segment minulosti, jsou při hledání své periodizace v mnohem svízelnější situaci než dějiny států. Přesto je vývoj médií v českých zemích tradičně členěn právě podle zlomů politických režimů, na úkor zřetelnosti popisu a charakteristiky vazeb mezi médii a společností. Tento periodizační přístup je do určité míry oprávněný tehdy, když jsou důsledky politických změn natolik radikální, že na delší či kratší dobu přehodí výhybku ve vývojové koleji regulace médií, tedy v aktivním přímém či nepřímém zasahování vládnoucího politického režimu do spontánního utváření struktury mediálního vlastnictví, vydavatelských, výrobních a profesních podmínek tvorby a distribuce mediálních obsahů, stejně tak i do oblasti jejich recepce. Tímto způsobem se pohodlně vymezují období, kdy média a jejich organizace působí pod dohledem totalitních či autoritativ-

⁵ Možná je i proto dodnes tak silný tento zpětný interpretační archetyp role novinářství (jako součásti literatury) a novinářů ve společnosti poznamenaný hypertrofií vztahového vymezení „novinář a moc státu“. Po roce 1918 je podle tohoto schématu českému novinářství od r. 1848 přičítán coby žádoucí hodnotící znak kvality a funkce atribut „protivládní“ (v extrémních kvalifikacích a zcela nehistoricky i „protistátní“), v hodnocení souběžného „prvorepublikového“ novinářství je protežován atribut „státotvorné“ žurnalistiky, po roce 1945 se objevují hodnotící atributy dvou pólů – „aktivistické a kolaborantské“ protektorátní novinářství a „odbojové“, po roce 1948 v podstatě až do r. 1989 se podle postoje marxisticko-leninské teleologie k historickým charakterům a režimům státu ujímá atribut „pokrokové“ novinářství. Interpretace vztahu současného novinářství ke státu jsou, zdá se, poprvé dlouhodoběji oproštěny od paušalizujícího interpretačního stanoviska, ale – možná pod tlakem komercializace – jako by v nich naopak přibýval na váze jiný extrém: nezáměr o stát jako vyjádření národní a občanské identity, v lepším případě preference zobrazení státu prizmatem dílčích stranickopolitických témat.

⁶ V literárně historické sféře, jejíž periodizační kánon stanovují syntetické přehledové koncepty, je to vidět od Vlčkových *Dějin české literatury* (1892 – 1920), přes Jakubcovy *Dějiny literatury české* (1911) a *Přehledné dějiny literatury české* V. J. Nováka a A. Nováka (4. vyd. 1936-1939), po velké akademické *Dějiny české literatury* (1959–1995). V oblasti historiografie se v této periodizační roli uplatnily Tobolkovy *Politické dějiny československého národa* (1932 – 1937) a posléze všechny další přehledové práce až po současné, které jsou vnitřně časově děleny podle mezníků (národně) státně politických.

⁷ Po impulsech (o více nežlo) uchopit téma novinářství v samostatném přístupu „novinovědném“, jejichž nositeli byli Karel Hoch (Hoch 1913) a Oskar Butter (Butter 1928) nedošlo v meziválečném období k aplikaci tohoto přístupu v historické syntéze. Vznikly sice dvě normativní výkladové statě, které však pro osu čistě narativní koncepce použily opět periodizační rámce literárně historické a (zejména pro období od 60. let 19. století přes rok 1918) politické. (VOLF 1933, HOCH 1931). Oscilace mezi přístupem literárně historickým a politicko-historiografickým se projevuje ve většině dalších textů, které mají ambici periodizovat vývoj českého novinářství (Srv. reprezentativně : BERÁNKOVÁ 1981, 1988).

⁸ Byť se ve svém příspěvku neorientujeme čistým přístupem sociálních dějin, je užitečné v tomto případě poukázat na analogickou polemiku s interpretací a ustáleností politických mezníků na úkor postížení jiných – ne úzce politických jevů a proměn. Sociolog Miloš Havelka takto přistupuje k vidění souvislostí období druhé světové války. „*Takovýto důraz na změny v sociální struktuře české společnosti a na jejich důsledky ve sféře idejí, hodnot a orientací se možná bude zdát mnohým upřílišněný, má však také svůj zajímavý aspekt periodizační. Oproti běžnému zdůrazňování především politických mezníků v českých dějinách minulého století totiž dovoluje jako zvláštní periodu nahlédnout události let 1938-1956, a sice právě jako dobu totalitárních a autoritářských intervencí do sociální struktury...*“ HAVELKA 2003:16.

⁹ Období první světové války je s ohledem na suspenzi liberální tiskové legislativy vhodné „uzávorkovat“ a hledat vazby období poválečného s předválečným.

ních vlád nebo alespoň ve výrazně přechodovém, politicky nepevném a nejistém období: v pomnichovské republice, za Protektorátu 1939–1945, v letech 1945–1948, 1948–(1968)–1989.

Pro hledání hranice mezi obdobími „rakousko-uherským“ a „prvním československým“ se tento periodizační přístup příliš nehodí. Demokraticky definovaný režim tzv. první Československé republiky navazoval v organizaci mediální komunikace přímo na liberální režim předválečného Rakouska-Uherska a fakticky se vůči němu nikdy na jejím poli negativně nevymezil, ač v rovině politické rétoriky a proklamace tomu bylo zcela opačně. (Nehledáme samozřejmě kontinuitu ve výjimečném stavu suspenze liberálního zákonodárství v období Velké války.) Symptodem této kontinuity je nejvíce fakt, že po celé meziválečné období platil v českých zemích jako právní výchozí norma rakouský tiskový zákon z roku 1862. (Přitom samotné nástupnické Rakousko se tohoto legislativního pojitka s minulostí zbavilo a přijalo zákon nový.)

Nechceme-li ve snaze o přehlednost uspořádat vývoj médií reduktivně, podle absolutizace hlediska vývoje technologických změn, a máme-li ambice vymezit mediální komunikaci jako vnitřně provázaný systém politických, hospodářských, sociálních a technologických vazeb umožňujících sdělování a sdílení obsahů prostřednictvím médií, je nutné volit pro české země devatenáctého století kritérium obecnějších kulturních aspektů mediální komunikace v civilizačním procesu tzv. společenské modernizace.

Zatímco obecná historiografie v tomto směru uznává termín tzv. dlouhého 19. století (od tereziánsko-josefinských reforem z 80. a 90. let 18. století do roku 1914 resp. 1918), historiografie českých tištěných médií (periodik) v českých zemích může shodně přijmout počátek tohoto období, ale jeho konec je už problematický. Velká válka 1914–1918 je sice i pro společnost českých zemí zásadním přelomem ve vývoji společenské kultury, neboť stejně jako v jiných zemích urychlila směřovací procesy unifikace a standardizace společenských norem, vzorů, pokročila v narušení předchozích tradičních kulturní forem společenského života a přispěla k definitivnímu rozvolnění bariér mezi tradičně uzavřeně vnímanými společenskými skupinami. Kvantifikovatelná obecná hodnota výkonu jako měřítko pro zařazení do žebříčku společenské užitečnosti a významu se v důsledku válečného civilizačního zlomu definitivně emancipovala od hodnot přisouzených stavovskou predestinací, rodovou zařazeností (emancipace žen). „Magie“ čísla, jako stěžejní významové a znakové složky myšlení i jednání při organizaci společenského života vyrovnala v této oblasti hodnotu „nečíselných“ slov.

Ale mediálně komunikační dimenze společenské kultury se v modernizačním smyslu skutečně „láme“ až zhruba od druhé poloviny let dvacátých. Tehdy také v českých (československých) podmínkách dochází k plnému prosazení a potvrzení tendencí utvářejících základy masové kultury a masové společnosti. A média, periodický tisk a rozhlas, za vydatného přispění produkce domácího i mezinárodního gramofonového a filmového průmyslu přebírají roli hlavního inspirátora, tvůrce a distributora znaků masové konvence: finanční a prostorová dostupnost srozumitelnou

formou podaných do značné míry typově sjednocených obsahů velkému množství konzumentů.

Praktickými projevy tohoto kulturního průlomu do společenské kultury od pol. 20. let 20. století jsou v prostředí samotných médií tyto aspekty: v oblasti technologií – masivní rozvoj polygrafie díky rozvoji chemického, strojírenského a elektrotechnického průmyslu (který zajistil rovněž akceleraci rozhlasového vysílání a počátky výzkumu televizního vysílání), v oblasti ekonomicko-organizační – koncentrace kapitálu do růstu (a zakládání) akciových společností saturujících rozvoj a konkurenční soutěž vydavatelských (případně i nakladatelských) firem, v oblasti produkce masového tisku (statisicové náklady) – snaha zvyšovat fixní náklady na papír především ve výrobě politicky méně zatížených večerníků a zpravodajských odpoledníků, zakládání nových, politickým stranictvím jen formálně krytých deníků bulvarizujícího či nezakrytých bulvárně pojatého obsahu a formy, zavádění nových titulů zájmových časopisů orientujících se na rychle šířené módní oblasti životního stylu, v oblasti mediálních profesí – posílení hierarchie a kompetencí v odpovědnosti řízení početně se zvětšujících součástí podnikatelských celků (nezbytné spojování vydavatelství s tiskárnami a často také vlastními distribučními kapacitami), snaha o profesní specializaci a standardizaci zejména v novinářských činnostech, což se neprojevovalo spontánně jen v rutinizaci samotné novinářské praxe, ale také v tlaku nevelké skupiny společenskovědních a žurnalistických elit na tvorbu a kontrolu profesních standardů formou systematické teoretické průpravy novinářů k povolání specializovaným vysokoškolským kurzem na Svobodné škole politických nauk (1928) a prostřednictvím zemsky zastřešující profesní organizace Syndikátu československých novinářů.

2. Etapy periodizace 19. století - varianta

S ohledem na tento posun ve stanovení konce „dlouhého 19. století“ v mediálním prostředí českých zemích ve srovnání s obecnou politickou historiografickou periodizací, ale i v potřebě názorně vysvětlit periodizaci 19. století výchozí diskuse pro utváření mediální komunikace na „počátku“ století dvacátého je nejvhodnější zvolit model časově sestupné etapizace charakterizované vždy nejvýznamnější rolí médií v hlavních sociálně progresivních komunikačních procesech. Každá etapa v sobě obsahuje dílčí průvodní tendence. Tyto etapy jsou jiným pohledem na obecné k sobě paralelní tendence reformních společenských i politických změn v devatenáctém století: přechodu od poddanství k občanství, od absolutismu ke konstitucionalismu, od společnosti tradiční k moderní společnosti industriální.

2.1. První polovina 90. let 19. století – první polovina 20. let 20. století

Etapa komunikace v procesu modernizační diferenciaci veřejnosti

Hlavním znakem je zvýšení efektivity rozhodujícího podílu tištěných médií (novin, časopisů, ale i brožur, letáků, plakátů, pohlednic a knih) na rozrůzňování společenské struktury do rozšiřujícího se spektra různě zaměřených zájmových, odborných, profesních a politických skupin.

Tento proces vnitřně upravuje prostředí obsáhlých (rámco-

vých) komunikačních skupin, které jsou výsledkem spolupůsobení médií v předchozí etapě *kolektivizace veřejnosti*. Strukturálním projevem této diferenciací je například z hlediska politické kultury založení principu tzv. sloupového uspořádání meziválečné společnosti (politická příslušnost nebo sympatie předurčovala lidem i volbu pro zařazení do zájmových organizací – typické pro stranické alternativy sportovních, ženských či dětských spolků, profesních sdružení – např. stranické alternativy odborových organizací). Diferenciací je umožněna působením těchto modernizačních tendencí: ideologické uzavření národních společností (české a německé) a jejich intenzivní vnitřní život v dimenzi národně kulturních komunit, dotvoření politických, ekonomických a kulturních společenských elit schopných reprezentovat zájmy české národní společnosti (po roce 1918 československé „státní“ společnosti“) navenek, a současně soupeření členů a skupin těchto elit o pozornost a podporu veřejnosti, hnutí za všeobecné volební právo, vyjádření závažnosti sociální otázky v soustavném prohlubování organizovanosti dělnické třídy a v systemizaci přístupu státu k sociálnímu zákonodárství, obohacování nabídky pro naplnění volného času v každodennosti, změny tradičních center hospodářské aktivity – vysoká prostorová mobilita obyvatelstva, rozrušení vazeb společenství ve prospěch vazeb společenských.

V této etapě byly dovršeny industrializační procesy, které jsou jako celek pro 19. století označovány pojmem průmyslová revoluce. V ekonomicko organizační oblasti znamenají přerod v kapitalistický systém. Využití dvou nových druhů energie v technice 19. století, páry a elektřiny, vybavilo člověka možnostmi překonávat čas a prostor násobky předchozích výkonů v dopravě a přepravě hmotného i nehmotného zboží (informací). Přenosová média (telegraf, telefon, dálnotisk, dálkopis) se v sepětí s médii šířícími zpracované informační produkty (periodický tisk a na konci etapy rozhlasové vysílání) stala díky svým funkcím nepostradatelným prostředkem pro řízení stále rozsáhlejších oblastí společenských interakcí; výrobou a obchodem počínaje a mezinárodní diplomacií konče.

Provázanost konce 19. století se stoletím dvacátým umocnila paradoxně světová válečná konflagrace 1914–1918. V ní se mediální možnosti působení na velká množství lidí podle systematicky promyšlených postupů projeví válečnou propagandou, do té doby sice již známém doplňkovém efektu válečných akcí (viz napoleonské války, nebo poučení v knize Carla von Clausewitze, *O válce*, 1830) svazujícím ozbrojený konflikt s politickými záměry, ale teprve za 1. světové války plošně uplatněným. Víra v přímočarou souslednost industriálního a společenského pokroku, vlastní liberální ideám 19. století, byla definitivně otřesena a nezadržitelné procesy sociální diferenciací a diverzifikací, zřetelně se projevující od přelomu století, vyvolávaly poptávku po nové sjednocující síle pro tehdy už euroamerickou civilizaci. Pro široké vrstvy (masy) lidí se touto sjednocující silou nestala abstraktní ideologie demokracie, ani autoritativní a totalitní ideologie, ale primárně moc trhu s masovými médii, kterou si ten či onen režim přizpůsoboval svým koncepcím vládnutí. V československém prostoru k tomu došlo až se stabilizací politického režimu zhruba v polovině 20. let 20. století.

2.2. Počátek 60. let 19. století – přelom 80. a 90. let 19. století

Etapa komunikace v procesu široké kolektivizace veřejnosti

Hlavním znakem je transformace společenského vědomí do stavu trvalého zájmu o veřejné a politické dění, v závislosti na taktice a úspěšnosti (případně letargii či aktivizaci) početně slabých politických reprezentací. Příznakem tohoto zájmu je střídání jeho silné a slabé intenzity (vlnovitost), nedochází však k plošné a dlouhotrvající apatii jako v předchozím období padesátých let 19. století. Média tvoří představu národní (politické) veřejnosti, staví se do role, že ji samy reprezentují a do značné míry to odpovídá skutečnosti, neboť většina obyvatelstva nemá volební právo a postrádá tak legitimní nástroj k přímému vlivu na politickou moc a rozhodování. Nejdůležitějšími komunikačními médii jsou periodický tisk, brožury, letáky, knihy, veřejné (politické) role má také divadlo a lidová či kraťácká píseň.

V této etapě lze také do skladby mediálního působení zařadit významná a početná lidová shromáždění (tábory lidu), jejichž davovost je usměrňována vesměs předchozí přípravou a koordinací. Tištěná média obohacují svou tematickou agendu o celé bloky nových témat nebo retroaktivují stará (zejména národně historická) témata a vpojují je do přítomnosti. Typické je řetězení podtémat, soustavná práce s politicky silně významově zatíženými kategoriemi textových i obrazových prostředků (stereotypizace představ), snaha tvůrců mediálních obsahů dosahovat žádoucích reakcí v publiku (tvorba postojové homogenity) nezastíraně cílevědomou volbou persvazivních postupů a prostředků (typické – prakticky neexistuje oblast reality, v jejíž medializaci (zveřejnění) by převažovaly čistě informativní či neutrální zpravodajské cíle nad hodnotícími, a to ani v převážně části vědecké činnosti). Média podporují narůstání dynamiky českého národně emancipačního procesu.

Tendence modernizační povahy se projevují v tom, co lze nazvat širokou kolektivizací. Média působí jako hlavní prostředek pro sdružování lidí do velkých skupin na základě pocitu sounáležitosti a ztotožnění s jejich ideovými a praktickými cíli. Tyto skupiny se tvoří v naprosté většině podle principů: národní vyhraněnosti (výjimku tvoří část aristokracie), zájmových stanovisek vnitřně však ještě nebohatě diferencovaných, autoritativního řízení a vedení jednotlivci či malými skupinami vlivných autorit. Pravidlem je, že tato kolektivizace je sociálně výběrová (až do osmdesátých let bez většího a soustavného zájmu o nejnižší sociální vrstvy, dokud se nekolektivizují na základě vlastní vůle a díky mezinárodním impulsům socialistického hnutí), v německo-české společnosti v Čechách spočívá na aplikaci podle vzorů z německého zahraničí, na Moravě se místní Němci silně zapojují do vztahů s rakouským kolektivizačním pnutím a organizovaností. Česká společnost se leckdy inspirovala kolektivní integrací podle německých vzorů (sportovní, literární, výtvarné, řemeslnické spolky), snaží se tvořit vlastní paralely reprezentativních národních institucí (Národní divadlo, česká část pražské univerzity). Základní formou kolektivní integrace jsou spolky, které více či méně plní funkci organizačních jednotek velkých (národních) politických stran, jejichž oficiální existence

nemá zakotvení v zákoně. Přitom tyto spolky nevyvíjejí podstatnější diferenciální politické aktivity a nepůsobí početné frakční jevy. A jen výjimečně dochází k stranickému štěpení. Proto lze chápat kolektivizační procesy v této době jako tvorbu širokých, vnitřně nepřilíživě diferencovaných skupin, jejichž členové ještě nepovažují své rozdílné sociální a profesní statusy za důvod k narušování kompaktnosti velkého zájmového celku. V české společnosti je tato stmelenost zajištěna navíc značnou sociální homogenitou členů („plebejská společnost“), kteří se s ní aktivně identifikují (učitelé, nižší úředníci, obchodníci, řemeslníci, rolníci, ještě nepočtená inteligence vycházející ze jmenovaných skupin zvláště měšťanského zařazení, tzv. Bildungsbürgertum).

2.3. 80. léta 18. století – konec 50. let 19. století

Etapa komunikace v procesu osvětové a národně kulturní aktivizace

Hlavním znakem je postupná proměna kulturních kódů v myšlení vzdělců, kněží a části měšťanských vrstev vycházející z podnětů evropského osvícenství, v užším vymezení kulturní tvorby však leckdy v prolínání s výrazovými prostředky silné barokní tradice. Média (periodický tisk, knihy, brožury, soukromá korespondence a v této době významně také divadlo) postupně plnila roli zprostředkovatele iniciačního podnětu pro sociální integraci a její stabilizaci, v různých skupinách komunikátorů však s poněkud jiným motivačním záměrem. Od vzdělaneckého pojetí osvětové integrace od 80. let 18. století se jednotlivé typy národnostních tendencí (bohemismus, rakušanství, češství, němečství, slavismus) prostřednictvím médií uplatňovaly na širší okruhy lidí, vzájemně si konkurovaly. Ctižádostiví tvůrci obsahů různých mediálních produktů bylo přesvědčit dosud „národně“ neutrální či zcela neoslovené skupiny obyvatelstva pro svou verzi ideového zaujetí. Cílem mediálního působení bylo zaujmout elementární pozornost publik a udržet ji v trvalé aktivitě.

Navzdory impulsům vysílaným do Evropy z revoluční a expanzivní napoleonské Francie zůstalo obyvatelstvo českých zemí v průběhu válečných konfliktů i po nich politicky konformní a pod kontrolou meternichovského absolutismu si potenciální hegemon případných politických změn „zdola“, měšťanstvo, až do revoluce v roce 1848 spíše opevňoval svůj status politické nehybnosti. V praktickém životě byly ceněny hodnoty jako uměřenost, střídmost, šetrnost a nekonfliktnost se zákonem. Obecnou zpravodajskou funkci plnily pro publikum především noviny, ty, které byly vydávány v Praze (a na konci období také v Brně), německé a české. Kromě revolučního roku 1848 a jeho doznívání však byly cenzurovány a nemohly sloužit k nastolení politické diskuse. Porevoluční roky (neoabsolutismus padesátých let) legislativně víceméně pro média adaptovaly předrevoluční regulační přístupy státu.

Bez ohledu na shrnující kvalifikaci politické nehybnosti po většinu vymezené etapy působí od jejího počátku dvě tendence uvádějící v pohyb společenství českých zemí. První – osvětovou tendenci – programově inicioval a do značné míry i řídil stát, s podporou vzdělců i ustavující se středostavovské inteligence, v sepětí se svými koncepčními reformními záměry na poli rozvoje obecné vzdělanosti s efektem prosperity státního hospodářství. Druhou

– národně aktivizační tendenci či lépe tendence – rozvíjely různé ideové skupiny definující odlišná pojetí národotvorných aktivit. Faktory vymezující tato pojetí (teritorium, historie, jazyk, intenzita společného „národního“ vědomí a povědomí) byly v českém případě závislé na míře aktivity, s níž je nejdříve akcentovaly nepočtené skupiny tzv. obrozenců, lidí budujících intelektuální a hodnotové patro národní existence, snažících se o jeho propojení s historickou tradicí území českých zemí i s aktuálním stavem životní praxe jeho obyvatel.

Česká národotvorná aktivita nebyla ve srovnání s evropskými poměry exkluzivní, měla své (soudobé i budoucí) paralely v jiných evropských národech, a nejen malých. Také Němci přetvářeli základy národní kultury podle novodobých hledisek a norem, na rozdíl od Čechů se však nepotýkali s absencí vysoké kvality jazykového faktoru. Bohemistická národotvorná tendence (B. Bolzano) nepřikládala jazykové rozdílnosti rozhodující vliv na vytvoření národního vědomí, počítala se svébytnými hodnotami obou jazyků jako nekonfliktními. Čeští vzdělanci a inteligence, z nichž vzniklo aktivní jádro, z něhož vycházely do okolí impulsy s cílem vtáhnout do jeho zájmové sféry další vrstvy a skupiny, tvořili tzv. vlasteneckou společnost. Její integrující náplní bylo budování české kultury jako lingvocentrické a literární, historicky reálné (i ideálně – mytologičnost) definované, ovšem bez vládně politických aspirací. Stát tento kulturní pohyb toleroval do mezí, které nebudily podezření, že činnost „folklorní“ přerůstá v politickou, potenciálně nebezpečnou pro integritu říše (rakušanství). Proto byl rakouskému režimu mnohem přijatelnější koncept bohemismu, tedy historická reminiscence opírající se o kontinuitu bilingvního historického území Českého království (případně českých zemí, pokud nebyla vnímána konfrontačně k stávajícímu soustátí), než etnické koncepce vykládané jako hrozba ultračešství a panslavismu.

Hlavním mediálním prostředkem byly pro vlastence časopisy. Jejich působnost byla nejdříve z hlediska disproporce mezi velkým geografickým prostorem a malým či žádným zájmem publika velmi omezená. Nijak podstatně proto nevadilo, že jako celek rakouský státní prostor nebyl v té době připraven rychle vstřebávat stěžejní vynálezy v oboru tiskařství. Z nich se v českých zemích první polovina 19. století pohotově ujala litografie (1796, tisk z plochy), ale pro další technické inovace (písmolijka, 1805; válcový rychlolis na parní pohon, 1810 aj.) zde nebyly vytvořeny podmínky pro rozvoj trhu s ekonomickými možnostmi, jaké byly např. ve Francii či Anglii, nebo v části německých zemí.

Teprve se zpožděním několika desítek let se v českých zemích reflektovaly občanské liberální ideje Francouzské revoluce, na nichž od poloviny čtyřicátých let 19. století založili svou publicistickou aktivitu generačně mladší němečtí a čeští agitátoři. Vpojovali ohlasy západoevropského myšlenkového světa do domácí osvětové tradice a kultivovali tím způsobem romantizující ideální přístup starších generací k smyslu národního uvědomování směrem k praktickým zřetelům reálných životních podmínek a k potřebám doby. Jejich snahy naplno proluly až revolučním obdobím 1848–1849, a to s nepřehlédnutelným efektem, jímž byla dosud nebyvalá aktivizace čtenářské veřejnosti. O té lze v té době mluvit poprvé s oprávněním

nazývat ji politickou veřejností, protože cenzorská omezení dočasně odpadla a zásadní reformní otázky (ústavní, státoprávní, ekonomické, občanskoprávní, národnostní) byly publicisticky komentovány a předkládány k diskusi.

Delší čas potřebný k dokonání politické a společenské transformace rakouského státu však nenásledoval, a tak se revoluční podněty v mnoha případech nerealizovaly, anebo bylo jejich naplňování postupně cestou shora. Neabsolutistický režim padesátých let zakonzervoval zkušenost revoluce a s ní i působnost médií v oblasti veřejné komunikace politických témat. Díky tomu se také zbrzdil přerod společenských struktur. Byť formální relikty feudalismu byly odstraněny (1781 nevolnictví, 1848 poddanství), mentální dispozice většiny obyvatel českých zemí svázané s prostředím husté zabydlenosti v malých městech přišly do konfrontačního kontaktu s novými soustavně kladenými modernizačními nároky znovu až od počátku šedesátých let. Pro tuto novou sebevymezení etapu měšťanské kolektivizace už rakouský stát uvolňoval trvale i stěžejní mediálně komunikační prostor, liberalizoval své občanskoprávní zákonodárství v novém ústavním řetězci a umožnil nepřerušovanou mediální politizaci veřejného života.

3. Některé aspekty novinářství v etapě modernizační diferenciaci veřejnosti (první polovina 90. let 19. století – první polovina 20. let 20. století).

Obecný rys novinářství doby od devadesátých let 19. století do první světové války, trvající však i za nových státoprávních podmínek od roku 1918, je v oblasti mediální komunikace možné označit jako **komunikační multiplikaci**. Tím rozumíme jednak množstevní rozšíření spektra nabídky tisku ve sféře politické, zájmové a profesně oborové, jednak tomu odpovídající reaktivní procesy v reorganizaci novinářské profese a vydávání periodického tisku. Nezbytnou pobídkou a současně receptivním prostorem pro uvedené jevy bylo prohloubení diferenciaci mediálních publik. Záměrně je zdůrazněno množství publik, protože dynamika a účinnost proměn kulturního a politického života byly tak velké, že vznikání čtenářských okruhů lze přisoudit povahu tvorby specializovaných publik lišících se podle politické (či jiné) inklinace, potažmo sociálního zařazení a tomu odpovídajícím možnostem a potřebám udržovat s komunikačními centry (vydavatelství, redakce, kulturní a politické skupiny tvořící vyhraněné vzory pro zaujetí hodnotících a postojoyých stanovisek) oboustranně živý vztah.

Kromě specificky regulací poznamenaného období první světové války dokumentují obsahy novin a časopisů střet a soupeření tradičních komunikačních zvyklostí a potřeb, vytvořených literární žurnalistikou od šedesátých let 19. století, s novými (vyhraňujícími se) potřebami čtenářské veřejnosti a jejich odrazem v metodách přístupu k novinářské činnosti. Druhým projevem odezvy byla nemilosrdná konkurence vydavatelského trhu podmíněná různou mírou solventnosti majitelů, schopností vytvářet formálně i obsahově atraktivní nabídku produkce nejen pro čtenáře, ale i inzerenty. Vydavatelé, kteří v této době nezachytili (technologicky i inzertně strategicky) ve výrobě periodického tisku všeobecný výrobní a obchodní boom spojený s dovršováním a rozvíjením kapitalistické reprodukční organizace materiálních hodnot a služeb, museli spoléhat buď na často

nejistou dotační podporu zájmových skupin sdružených okolo příslušných periodik, anebo se spojovali formou prodeje či splnutí s názorově blízkými tituly a vydavateli, případně se fakticky smiřovali s rolí toho, kdo přestává mít ambice soupeřit o rozšíření počtu svých čtenářů, i když deklaratorně zůstává v bojové pozici tradičně silného mediálního producenta (katolický tisk).

Příkladem vydavatelské adaptace na usazení a utvrzení kapitalistického prostředí v Rakousku byl v oblasti politicky zaměřeného tisku starší proud liberální produkce, respektive její podniky nekolidující ideově se zájmy vznikajícího velkokapitálu a elitních zástupců živnostenských struktur. Dále sem spadá produkce agrárního tisku emancipovaného od zázemí mateřské liberální patronace. Příkladem v našem prostředí nejušilovnějšího hledání cesty, jak spojit politické požadavky tiskového trhu byla národněsocialistická produkce. Příkladem promyšlené vydavatelské práce využívající organizovanost dobově nejprogresivnějšího politického hnutí byla produkce sociálnědemokratického tisku, posilovaná navíc v porovnání s jinými politickými směry nejvíce se rozšiřující odběratelskou obcí i velmi početnou kvalitní personální základnou pro obsazování míst v redakcích. Sílu rozvoje sociálně demokratického tisku (česky psaného v českých zemích) ilustruje srovnání vzetupou souhrnného ročního nákladu produkce v roce 1896 z 925 000 výtisků na 12 000 000 v roce 1904.

Rozšířeným modelem vlastnictví vydavatelského podniku se v tomto období stalo vydavatelské družstvo a akciová společnost, která v meziválečném období finančně zosobňovala trend koncentrace vydávání periodického tisku do velkých center schopných obsadit a uhájit rozsáhlou část tiskového trhu. Model individuálního nebo rodinného vlastnictví ustupoval. Distribuci velice vyhovovala již rozsáhlá železniční síť a v období republiky sloužila i automobilová doprava zkracující zvláště u velkých vydavatelství čas cesty nákladů z tiskárny na nádraží, ve velkých centrech přímo k prodejcům. Princip pokrytí distribučního území byl především zemský, regionální a lokální. S rozvojem politických stran platilo, že ústřední deníky, ale i časopisy se tiskly v hlavních zemských organizačních centrech stran, na venkově zůstávala vydavatelská činnost na krajských a okresních organizacích, pokud měla příslušná strana rozvinutou organizační strukturu. Živé frakční hnutí a rozrod stran v devadesátých let byly v duchu principu, že periodikum je předpoklad úspěchu samostatného veřejného působení a integrace sympatizantů, půdou pro rychlé zakládání, ale i zanikání titulů. Umožňovala to i dokonaná liberalizace ekonomických nástrojů regulace ze zákona.

S vyhlášením první světové války byla v létě 1914 odstavena platnost liberálních zákonů o osobní svobodě, shromažďovacím a spolkovém právu, listovním tajemství, svobodě slova a tisku. V život vstoupila preventivní cenzura. Také nedostatek papíru a odchody redaktorů na frontu podvazovaly tiskové poměry, nejsilněji do roku 1917. Některé tituly byly zastaveny, z počtu všech titulů vydávaných v českých zemích v roce 1913 (1946) ubylo do konce války 293. Novum bylo tiskové působení českého a slovenského politického exilu v zahraničí a rozsáhlá vydavatelská činnost československých legií.

Na vznik Československé republiky reagovali vydavatelé obnovením za války zastavených titulů, zakládáním nových periodik rozšiřovaných přes zemské hranice (např. Tribuna, Lidové listy, Národní osvobození, Rudé právo). Vydavatelská struktura vytvořená před válkou se však výrazně neměnila, stejně jako sepětí tisku s politickými stranami. Do organizace zpravodajství se nově zapojila Československá tisková kancelář (1918), evidence mezinárodního dění se rozšířila díky napojení na zahraniční zpravodajské agentury, ale i proto že se zvýšil počet zahraničních korespondentů zvláště z politicky rozhodujících měst Evropy. Zpravodajské pokrytí celého státního území bylo nerovnoměrné. V tisku vydávaném v českých zemích naprosto převažoval důraz na zdejší dění. Zprávy o Slovensku a Podkarpatské Rusi byly vesměs nárazové (deníky) a tematizované (časopisy). Výjimkami byly noviny, které měly na východě filiální redakce (např. Lidové noviny).

Legislativní podmínky tiskového života byly dvojlomné. Konsolidace v počátcích nástupnického státu vyžadovala cenzuru, ale možnosti regulace připustily i další legislativní úpravy, přestože ústava z roku 1920 deklarovala svobodu tisku. Velkým zásahem byl v první polovině dvacátých let Zákon na ochranu republiky (1923), jímž se stanovovalo, že obsahem tisku lze spáchat zločin zrady státního tajemství nebo přečin nedovoleného zpravodajství a podněcování k trestné činnosti.

K významným změnám došlo od devadesátých let v novinářské praxi. Jednak se novinářství profesně saturovalo cestou sdružování novinářů v dalších spolcích (Ústřední svaz novinářů slovanských, 1898, Jednota československých novinářů, 1902, Syndikát českých novinářů, 1909, Syndikát pražských deníkářů, 1911, Syndikát denního tisku československého, 1919, Novinářská obec československá, 1920, Syndikát československých novinářů, 1926).

Dále docházelo zvláště v redakcích velkých listů, k posílení skutečně redakční dělby práce spočívající v zodpovědnosti za dílčí rubriky a ve vykonávání speciálně vymezených činností. Tento proces se ojediněle objevoval už v předchozích desetiletích, ale od devadesátých let byl povzbuzen zakládáním nových velkých titulů, rozšiřováním redakční agendy o nové tematické oblasti vycházejících z proměny lidské každodennosti, v níž se prosazovaly nové druhy organizovaných aktivit – sport, turistika, móda – ženská otázka, rozrůžňování kulturního života. V redakcích přibývaly ojediněle i ženy. Formálně se tato tematizace projevovala ve vyčleňování pravidelných rubrik, příloh novin, mnohdy se jednalo o předstupeň osamostatnění v týdeník, čtrnáctideník nebo měsíčník, tedy časopis. Proměny životního stylu s sebou od přelomu století nesly také nová očekávání čtenářů, ovlivněná postupným rozpadem autoritativních kulturních norem a zvyklostí mravních a morálních. To byl podnět k reakci v podobě náznaků bulvarizace obsahů jak některých deníků, tak časopisů. Prvním takto zřetelně zaměřeným titulem byl Pražský ilustrovaný kurýr (od 1893), příloha Hlasu národa. Obrazová složka ostatně pronikala díky reprodukčním možnostem hojněji na stránky tisku. Starší ilustrace i novější fotografie obsa-

zovaly a zaplňovaly větší prostor a velmi prospěly k rozvoji mediální vizualizace reality. S deníkovou fotografií přišlo poprvé před válkou Právo lidu, v denním tisku se rozšířila až ve dvacátých letech. Hlavním prostředím pro fotografii byly časopisy, které s ní pracovaly ovšem různě, také podle výšky řemeslných nebo uměleckých aspirací a úměrných finančních nárocích na kvalitu papíru. Faktem je, že tato novinářská etapa nabídla i čtenářům slabší solventnosti vedle textu nebývalé množství vizualizovaného uchopení reality.

Dalším rysem, který se v novinářské práci projevoval však velmi výběrově, nesoustavně a spíše umožnil jako podnět reflektovat novinářství coby předmět pro odborné hodnocení a analýzu, byla dílčí snaha o „**intelektualizaci**“ **žurnalistiky**. Začali s ní už v druhé polovině osmdesátých let zejména publicisté z okruhu Tomáše Masaryka, tzv. realisti, kteří žurnalistiku pojímali jako výraz kvality a úrovně veřejného národního života. Zejména jejich časopis Čas sledoval a komentoval nejen obsah témat, ale i způsob jejich traktování v tisku. Jejich základní požadavková doktrína spočívala v ústupu od přepjatého ideologizování tisku zautomatizovaným používáním nacionální rétoriky postavené na ustálené stereotypní frazeologii, klišé, konstantních konfrontačních symbolech mezistranických i protiněmeckých. Za předpoklad moderní žurnalistiky stanovili věcnost argumentace a ověřování faktů a dispozice novinářů k odbornějšímu vhledu do témat. Cenili si v tomto směru výjimečných profesionálů, redaktorů, kteří ve své době vynikali nad průměr (kupř. vídeňský zpravodaj Národních listů Gustav Eim). Z jiného pohledu však nutno přiznat, že jim patrně unikala zkušenost s rutinním chodem redakcí, oni sami byli především publicisty. Mimořádný zrcadlový (nepřímý) pohled na české novinářství ještě v devadesátých letech publikoval jejich spolupracovník H. G. Schauer, když dokázal alespoň v obrysech přehlédnout soudobé evropské novinářství v kontextu politické kultury.

Profesní nároky na náležité vzdělání novinářů, dokonce formou speciálního vysokoškolského vzdělání, se dokonce ocitly v roce 1912 v Programu České strany pokrokové. Přes tuto „intelektualizační“ snahu si však novinářská praxe žila svým životem, což se projevovalo zvláště v obdobích vypjatých nacionalistických vášní (protiněmeckých a protizidovských) a afér (přímo s Masarykovým angažmá je spojena tzv. hilsneriáda). Tehdy se hodnotící stereotypy umocňovaly v obsazích většiny tisku, pochopitelně včetně německého. Nicméně i to byl důvod pro jedince z prostředí pokrokové inteligence, kteří si všimli vlivu tisku na destabilizaci nálad veřejnosti. Takovým byl ekonom Karel Hoch, který v roce 1913 u nás jako první publikoval drobnou knížku s názvem Noviny, v níž podal kompilační přehled stručné historie a současnosti novinářství ve světě s portrétem novinářství českého a zvláště cennou předzvěst „novinovědné“ recepce organizace a role tisku ve společnosti. Tato publikace předznamenala poválečnou již skutečně odbornou (sociologickou, historickou, lingvistickou) reflexi završenou v roce 1928 založením Svobodné školy politických nauk a souvisejících odborných a stavovských časopisů.

Literatura

BERÁNKOVÁ, M. (1981): *Dějiny československé žurnalistiky*. I. Český periodický tisk do roku 1918, Praha
BERÁNKOVÁ, M. – KŘIVÁNKOVÁ, A. – RUTTKAY, F. (1988): *Dějiny československé žurnalistiky*. III. Český a slovenský tisk v letech 1918–1944. Praha
BUTTER, O. (1928): *Pokusy o soustavu vědy o novinách*. Duch novin, IV, 291–305
FAULSTICH, W. (ed.) (2004): *Grundwissen Medien*. Wilhelm Fink Verlag. 5. vyd.
HAVELKA, M. (2003): *České myšlení o „velkých“ válkách 20. století*. In: GEBHART, J. – ŠEDIVÝ, I. (ed.): *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Praha: Karolinum, 15–32
HOCH, K. (1913): *Noviny*. Praha: F. Topič
HOCH, K. (1933): *Dějiny novinářství od roku 1860 do doby současné*. In: *Československá vlastivěda*, VII, Praha, 437–514

JIRÁK, J. – KÖPPOVÁ, B. (2006): *K otázce periodizace vývoje médií*. In: SEKERA, M. (ed.): *Masová média jako předmět odborného zájmu*. Sborník Národního muzea, Řada C, sv. LI, č. 1–4, 27–32
LOEWENSTEIN, B. (2003): *Paradigma války ve 20. století*. In: GEBHART, J. – ŠEDIVÝ, I. (ed.): *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Praha: Karolinum, 33–43
SEKERA, M. (2002): *Aspekty čtení periodického tisku v procesu politické mobilizace české společnosti*. In: BLÁHOVÁ, K. (ed.): *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*, Praha: KLP, 121–144
SEKERA, M. (2006): *Das tschechische Pressewesen*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*. II. Wien: Vlg. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977–2036
VOLF, J. (1933): *Dějiny novin a časopisů do roku 1848*. In: *Československá vlastivěda*, VII, Praha, 391–436

Summary

Czech Press in the 19th and Beginning of the 20th Centuries: Stages of Development

Martin Sekera

The article describes the era, in which Czech-written periodical press was established in its continuity, and its division into periods. Traditionally, stages of media development are described in terms of political events. It is acceptable in case of the 20th century, in which major changes of political regimes took place and their impact on the organization of the press was very strong. 19th century journalism is much more influenced by cultural, social, technological and other criteria. Traditional stages are: 1780s – 1848, 1860s – 1914, 1914 – 1918. The new periodization model puts the end of the „long 19th century“ forward and respects the influence of 19th century stages on developments in the 20th century. For reasons of this, the model is organized retrospectively. It characterizes the stages in terms of media importance in the society. Each stage characterization comprises the description of concomitant circumstances. Division into three parts respects general trends in the society's modernization process in the 19th century: transition from serfdom to citizenship, from absolutism to constitutionalism and from traditional to modern industrial society. The model marks off the following stages: I. First half of the 1890s – first half of the 1920s: process of society's differentiation II. 1840s – beginning of the 1890s: process of wide public collectivization III. 1780s – 1840s: activation process of national and cultural education.